

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad.Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

TÜNZALƏ ƏLİZADƏ QIZI MUSTAFAYEVA

**YƏHYA BƏY DUKAQİNİ VƏ ONUN
“GƏNCİNEYİ - RAZ” ƏSƏRİ**

İxtisas: 5717.01 - Türk xalqları ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Azadə Şahbaz qızı Musayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Məmməd İrac oğlu Əliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Xalidə Cahangir qızı Quliyeva-Qafqazlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə: “___” “_____” 2016-cı il saat “_____” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 115, VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” “_____” 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

FD 01.151 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə

fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər türk yazılı abidələri milli kontekstdə tədqiq olunduğu kimi bu abidələrin islam mədəniyyəti zəminində də araşdırılması çox önəmlidir. Çünki orta əsrlərdə qələmə alınan əsərlərin öyrənilməsi zamanı onların islam mədəniyyəti ilə bağlılığı aşkar görünür. Böyük türk mədəniyyəti çərçivəsində inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı özündə dini və milli dəyərləri birləşdirir. Bu mənada orta əsrlərdə yaranan klassik ədəbi nümunələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni tarixi köklərə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk ədəbi əlaqələri genişlənən Türkiyə-Osmanlı ədəbiyyatı XVI əsrdə istər forma, istərsə də məzmun cəhətdən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. İlk dəyərli nümunələri XIII əsrdə qələmə alınan məsnəvi janrı bu əsrdə daha da inkişaf etdirilmiş və bu janrdə, bir tərəfdən dini-əxlaqi və digər tərəfdən yetkin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik didaktik əsərlər meydana çıxmışdır.

XVI yüzilliyin məsnəvi janrında yazılmış ədəbi abidələrindən biri Sultan Süleyman Qanuni dövrü şairlərindən olan, əslən alban mənşəli Yəhya bəy Dukaqininin (Taşlıcalı Yəhya) dil və üslubunun sadəliyi, forma və məzmun zənginliyi ilə seçilən “Gəncineyi-raz” əsəridir. Dövrümüzdə orta əsr əlyazmalarının araşdırılıb ortaya çıxarılması, bir çox klassiklərimizin ədəbi irsinin ətraflı şəkildə öyrənilməsi işində mühüm bir mənbəyə çevrilir. Bu mənada XVI əsrdə yaşamış Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin tədqiq edilməsi də onun ədəbi irsinin dərin-dən öyrənilməsi baxımından faydalıdır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin bir əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bununla yanaşı, bu qiymətli əsərin dünyanın bir çox ölkələrinin– İtaliya, Böyük Britaniya, Türkiyə və s. kitabxanalarında da nüsxələri vardır. Şairin əsərlərinin əlyazmalarının, xüsusən “Gəncineyi-raz” əsərinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində mövcud olan nüsxələri ilk dəfə tərəfimizdən tədqiqatə cəlb edilmişdir. Belə ki, tədqiqatda şairin əsərlərinin ayrı-ayrılıqda nüsxələrinin qısa paleoqrafik təsviri göstərilmiş, “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasının yeganə Bakı nüsxəsinin elmi paleoqrafik təsviri haqqında əhatəli məlumat verilmiş, abidənin qrafik, orfoqrafik xüsusiyyətləri, o cümlədən bir sıra mətnşünaslıq xüsusiyyətləri, tədqiq olunmuşdur. Mövzunun aktuallığını qiymətləndirərkən bu məsələ xüsusilə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin tədqiqi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı Nizami Gəncəvi kimi dahi

şəxsiyyətlə yaranan ədəbi əlaqələrdə məxsusi bir dəyəərə sahibdir. Dissertasiyada sözügedən məsnəvinin nəzirə olaraq yazıldığı Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” ilə müqayisəli təhlili nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da ilk növbədə tədqiqatın aktuallığını təmin etməkdədir.

Yəhya bəy Dukaqini “Gəncineyi-raz” əsərində Sədi Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai kimi Şərqin dahi şairlərinin adlarını xüsusi olaraq qeyd etmiş, onların yaradıcılıq ənənələrini yüksək sənətkarlıqla davam etdirmişdir. Dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də əsərin Şərqin böyük şairi Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsəri ilə, fars ədəbiyyatının məşhur şairi Əbdürrəhman Caminin “Töhfətül-əhrrar” poeması və türk dilində ilk “Xəmsə” müəllifi kimi tanınan böyük şair Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar” əsərində yer alan məqalətlərin mövzu baxımından müqayisəli təhlil edilməsidir.

Tədqiqat üçün seçilən mövzunun elmi aktuallığı, əsas etibarilə, qeyd olunan məsələləri əhatə etmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın başlıca obyektı XVI əsr türk şairi Yəhya bəy Dukaqininin yaşadığı ədəbi mühit, həyatı, yaradıcılığı və “Gəncineyi-raz” əsəri ilə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin müqayisəli tədqiqi təşkil edir. İşin əsas predmeti Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin Bakı nüsxəsinin əlyazmasıdır.

Mövzunun tədqiq tarixi. Üzərində tədqiqat işi apardığımız “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin müəllifi, XVI əsr türk şairi Yəhya bəy Dukaqini ilə bağlı məlumatların yer aldığı bir sıra elmi və ədəbi mənbələr mövcuddur. Tədqiqat işində Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin əldə olan yeganə Bakı əlyazma nüsxəsi əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Bundan başqa, Yəhya bəy Dukaqininin həyatı və yaradıcılığı haqqında yazılmış təzkirələrdən (Səhi bəy, Lətif, Bəyani), ensiklopediyalardan (“İslam Ansiklopedisi”, “Türk dili və edebiyatı ansiklopedisi” və s.), ədəbiyyat tarixlərindən: “Rəsmli Türk Edebiyatı Tarixi” (N.S.Banarlı), “Türk Edebiyatı Tarixi” (V.M.Kocatürk) və s. istifadə edilmişdir.

Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” məsnəvisi, o cümlədən şairin “Xəmsə”sində yer alan digər məsnəviləri və “Divan”ı ilə bağlı Türkiyədə araşdırmalar aparılmışdır. Halil İbrahim tərəfindən yazılan “Taşlıcalı Yahya bey “Divan”ında din və təsəvvüf”, Kazım Yoldaş tərəfindən hazırlanan “Taşlıcalı Yahya bey “Şahü Geda” ” (elmi tənqidi mətn); Bekir Çınarın hazırladığı “Taşlıcalı Yahya “Gəncineyi-raz” (elmi tənqidi mətn); İbrahim Doğan Yigit tərəfindən yazılan “Yahya bey “Gülşen-i Envar” kimi

magistr işləri bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyədən fərqli olaraq Avropada və Rusiyada şairlə bağlı az araşdırılma aparılmışdır. Avropada şair haqqında ilk söz açan alim Elias Vilkinson Gibb olmuşdur. Müəllifin “Osmanlı şeir tarixi” kitabında şairin yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən bilgiler verilmişdir.

L.V.Dmitriyevanın Moskvada nəşr olunmuş “Şərqşünaslıq İnstitutu türk əlyazmalarının təsviri” kataloqunda şairin əsərlərinin adları qeyd olunmuş, “Divan”-ının əlyazma nüsxəsinin təsviri göstərilmişdir.

Azərbaycanda Yəhya bəyin yaradıcılığı və əsərləri, xüsusən “Gəncineyi-raz” haqqında heç bir araşdırma aparılmamışdır. Bununla yanaşı, tədqiqatda Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövcud mənbələrdən və elmi-nəzəri ədəbiyyatdan da istifadə olunmuşdur. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nüşabə Araslinin “Nizami və Türk ədəbiyyatı”, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Qəzənfər Əliyevin “Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizami mövzu və süjetləri”, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Aydın Abi Aydınin “Füzuli və Türkiyə poeziyası” kimi monoqrafiyaları, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Azadə Musayevanın və gənc tədqiqatçı Azərçiçək Ramazanovanın Yəhya bəy və onun “Gəncineyi-raz” əsərinin nüsxələri haqqında bilgi verən məqalələri bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Yəhya bəy Dukaqininin dövrü, ədəbi mühiti, bu mühitdə yaşayan şairlər haqqında məlumat vermək, Yəhya bəyin həyatını və ədəbi irsini öyrənmək, xüsusilə onun “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yeganə əlyazma nüsxəsi üzərində tədqiqatın aparılması, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aşkarlanıb öyrənilməsi və əsərin dahi şair Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” ilə müqayisəli tədqiqidir. Bu məqsədlə aşağıdakı problemləri həll etməyə çalışmışıq:

- Yəhya bəy Dukaqininin yaşadığı ədəbi mühit haqqında məlumat vermək;
- Başda təzkirələr olmaqla, mövzu ilə əlaqədar mənbələrdən çıxış edərək, Yəhya bəyin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bilgi vermək;
- Şairin ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılığının başlıca ideya istiqamətləri və bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- Şairin “Divan”-ı haqqında əldə etdiyimiz bilgiləri qeyd etmək;
- Yəhya bəyin əsərlərinin mövcud əlyazma nüsxələri ilə bağlı məlumat vermək;
- Türk ədəbiyyatında “Xəmsə” müəllifi kimi məşhur olan Yəhya bəyin

“Xəmsə”si ilə bağlı bilgi vermək;

- Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsəri ilə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin müqayisəli tədqiqini aparmaq;

- “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin mövcud olan yeganə Bakı nüsxəsini elmi-paleoqrafik baxımdan tədqiq etmək;

- “Gəncineyi-raz” məsnəvisini forma və məzmun baxımından dəyərləndirmək;

- Məsnəvinin dil və üslub xüsusiyyətlərini, bədii təsvir vasitələrini əsərdən konkret faktlarla şərh etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu araşdırma Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və mətnşünaslığında, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan XVI əsr türk ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən olan Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazma nüsxələrinin tədqiqinə həsr olunmuş ilk dissertasiyadır. Əsərin dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri üzə çıxarılaraq, sistemli şəkildə təqdim edilmiş, həmçinin üzərində tədqiqat işi apardığımız əsərdən çıxış edərək Yəhya bəyin yaşadığı ədəbi mühit tam şəkildə dəyərləndirilmiş, “Gəncineyi-raz”ın Bakı nüsxəsi əsasında əsərin bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın başlıca elmi yeniliklərindən biri də “Gəncineyi-raz” məsnəvisi ilə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin məzmun baxımından müqayisəli tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işi elmi-müqayisəli yanaşma üsulu çərçivəsində hazırlanmışdır. Əvvəlcə Yəhya bəy Dukaqininin yaşadığı ədəbi mühit, həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar toplanaraq təhlil çərçivəsində nəzərə çatdırılmış, şairin əsərlərinin mövcud əlyazma nüsxələri haqqında məlumat verilmişdir. Daha sonra Yəhya bəyin “Gəncineyi-raz” əsəri və onun Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə müqayisəli tədqiqi əsas götürülmüşdür. Bununla yanaşı türk, eləcə də fars ədəbiyyatında “Gəncineyi-raz” əsəri mövzusunda yazılmış poema nümunələri təsbit edilərək hər biri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Sonda “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasının Bakı nüsxəsinin elmi paleoqrafik, qrafik-orfoqrafik, mətnşünaslıq xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Araşdırmanın mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, dilçilik və başqa filoloji elmləri yeni faktlar və maraqlı təhlillərlə zənginləşdirməsi ilə ölçülə bilər. Belə ki, tədqiqatın I və II fəsillərində XVI əsrin ədəbi mühiti, “Xəmsə”,

divan şeiri haqqında verilən məlumatlar, həmçinin şairin ədəbi simasını, yaradıcılığını tanıdan bütün yarımfəsillər gələcəkdə türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin qədim və orta əsrlər bölməsinin yazılması prosesində mövzu etibarilə yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eləcə də pedaqoq və mühazirəçilər işin III fəslindən bütünlüklə tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi fənnlərinin tədrisində yeni dil materialı kimi faydalana bilərlər.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın məzmununu əks etdirən əsas müddəalar respublikanın dövrü mətbuatında, AMEA-nın müxtəlif nəşrlərində və eyni zamanda xarici ölkələrdə çap olunmuş jurnal və dərgilərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, hər biri müvafiq yarımfəsillərə bölünmüş üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt, məqsəd və vəzifələri, mövzunun tədqiq tarixi, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və metodoloji əsası, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, işin aprobeiasyası və quruluşundan bəhs olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Yəhya bəy Dukaqininin dövrü, ədəbi mühiti, şəxsiyyəti və yaradıcılığı”** adlanan birinci fəslə 3 yarımfəsildən ibarətdir. **“XVI əsrdə Türkiyədə ictimai-siyasi durum və ədəbi mühit”** adlı birinci yarımfəsildə göstərilir ki, XVI əsr oğuz türklərinin bütün türk tarixində ən səltənətli çağlarını yaşadıkları əsrdir. Böyük səlcuq imperiyasının dağılmasından xeyli sonra türk millətinin tarixdə və coğrafiyada yaratdığı böyük və ən möhtəşəm Osmanlı İmperatorluğu XVI əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə geniş torpaqlar tutaraq, regionun ən qüdrətli dövlətinə çevrildi. I Səlimin idari və əsgəri dühası sayəsində böyük qələbələr qazanan Osmanlı İmperatorluğu Yavuz Sultan Səlimdən sonra taxta oturan Qanuni Sultan Süleyman zamanında da əsrin ən böyük dövləti olmuşdur.

XVI əsrdə Osmanlı İmperiyasında başlanan yüksəliş təkcə siyasi, iqtisadi baxımdan deyil, elmin, sənətin, mədəniyyətin bütün sahələrində də özünü göstərməkdəydi. Kitabların tərtib olunması, şair və sənətkarların həyat yolunu işıqlandıran və onların əsərlərini toplu halda əhatə edən

təzkiyələr məhz bu dövrdə tərtib olunmuşdur.¹

XVI əsrdəki bu parlaq müvəffəqiyyətlərin təbii ki, dil və ədəbiyyat üzərində böyük nəticələri oldu. Ədəbiyyat sahəsində türklər Şərq müsəlman aləmində ən qabaqcıl yerə sahib oldular. Bu dövrdə ədəbiyyatın həm nəzm, həm də nəsr sahəsində qiymətli sənət nümunələri yaradılmışdır. Qəzəl, qəsidə janrında Zati, Baqi, Füzuli bu dövrün ən böyük ustadlarıdır. Hətta yalnız qəzəl və qəsidədə deyil, Osmanlı nəzminin inkişafında bunlar xüsusi mərhələ sayılır.

Müasirlərinin böyük və haqlı təqdirələrini qazanmış olan Fevri ilə Bursalı Cənani və Saliki daha çox müxəmməs və müsəddəsləriylə tanınmışdılar. Səməndərli Sünni ilə məşhur Qara Fəzli Ömər Xəyyam tərzində rübailərlə şöhrət tapmışdılar. Bu yüzillikdə müəmma yazma sənəti, yəni mənzum tapmaca formasında şeir yazmaq da çox yayılmışdır, Furuqi, Fəhmi, Visali, Qınalızadə Ali Çələbi bu növün ən böyük təmsilçilərindəndir.

Məsnəvi növü də bu əsrdə böyük bir inkişaf göstərmişdir. Bundan əvvəlki dövrlərdə yazılan didaktik və əxlaqi mövzulu əsərlərə rəğmənlə XVI əsrdə daha çox təsəvvüfi və tarixi mövzular, tanınmış eşq hekayələri məsnəvi şəklinə söylənmiş, bəziləri də fars dilindən türk dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsrin böyük tarixçisi Kəmalpaşazadə də türk ədəbiyyatında ən irihəcmli “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini yazmışdır. Dövrün şairi Zati də məsnəvi yazmaq həvəsi olmuş və o da dövrün ənənəsinə uyğun olaraq “Şam və pərvanə”, “Əhməd və Mahmud” məsnəvilərini qələmə almışdır. Bunlardan başqa osmanlı ədəbiyyatında “Xəmsə” müəllifi kimi tanınan Bursalı Hamidizadə Cəlilinin, Vizəli Behiştinin məsnəviləri də bu dövrün ən qiymətli əsərləri sırasındadır.

Dövrün ən məşhur məsnəvi şairlərindən biri də Yəhya bəy Dukaqinidir. Yəhya bəy bir-birindən dəyərli beş məsnəvidən ibarət böyük bir “Xəmsə” yaradan və dövrünün “Xəmsə” müəllifləri arasında özünəlayiq yeri olan sənətkarlardandır. O, yalnız məsnəviləri ilə deyil, eyni zamanda, qəzəl və qəsidələri, şəhrəngizləri də daxil olaraq yaratdığı “Divan”-ı ilə XVI əsrdən başlayaraq, türk ədəbiyyatında bu gün də oxucularının rəğbətini qazanan, yaradıcılığı geniş tədqiqat obyektinə çevrilən simalardan biridir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Yəhya bəy Dukaqini: tədqiq tarixi,**

¹Aydın A. A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, Bakı: 2005, s.315.

həyatı və şəxsiyyəti” adlanır. Burada qeyd olunur ki, XVI əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Yəhya bəy Dukaqini haqqında dövründən başlayaraq günümüze qədər bir çox məşhur qaynaqlarda müəyyən bilgiler verilmişdir.

Şair haqqında ilkin məlumat təzkirəçi Ədirnəli Səhi bəyin “Həşt behişt” təzkirəsindədir. Səhi bəy təzkirəsinin “Yəhya bəy Dukaqinzadə” adlı bölümündə əslən alban mənşəli olan bu şairin gözəl şeir və qəzəlləri olduğunu qeyd etmiş, “Şahü Gəda”, “Gəncineyi-raz” adlı əsərlərindən bəhs açmış, hər iki əsərdən nümunələr vermişdir.²

Yəhya bəy haqqında məlumat verən ikinci təzkirəçi Kastamonlu Lətifidir. Lətifinin “Təzkireyi-şüəra”sında Yəhya bəylə bağlı aşağıdakı bilgilərlə qarşılaşırıq:

“İstanbuldandır. Padişaha yaxın şəxsdir. Dövrünün tanınmış şairlərindəndir. Gözəl məsnəvisi və məsnəvi təxəyyülünün məhsulu olan şeirləri vardır. Türk dilində qələmə alınmış beş ya yeddi məsnəvisinin olması məlumdur. Əsərlərindən “Şahü Gəda” və “Yusif və Züleyxa”sı məşhurdur.”³

Gelibolulu Mustafa Ali özünün “Kühul-əxbar” əsərinin “Yəhya bəy” adlı bölümündə şair haqqında bunları qeyd etmişdir: Yəhya bəy alban əsilli və Dukaqin bəyləri nəslindəndir. Atası kimi özü də türklərin yeniçəri ordusunda xidmət etmiş, hətta orduda əsgərlər arasında böyük etibar qazanmışdır. Qəzəl və məsnəviləri ilə tanınmışdır. Şairin “Şahü Gəda” və “Gəncineyi-raz”, o cümlədən “Yusif və Züleyxa”, “Üsulnamə” məsnəviləri də çox dəyərlidir.⁴

Məhməd Sürəyya “Sicilli-Osmani” əsərində alban əsilli olan şairin 2000 beytlik “Süleymannamə”si ilə “Yusif və Züleyxa”, “Şahü Gəda” adlı əsərlərinin varlığından da söz açmışdır.⁵

Bunlarla yanaşı, biz Faiq Rəşadın “Tarihi-Edebiyati-Osmaniye”sində Yəhya bəylə bağlı müəyyən məlumatlara rast gəlirik. F.Rəşadın təzkirələrə istinadən verdiyi məlumatlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: Yəhya bəy XVI əsrin ən məşhur şairlərindən biridir. Daşlıcalıdır. “Xəmsə” sahibidir. “Şahü Gəda”sında şairin özünün yaşadığı eşq macəraları nəql olunmuşdur. Bir müddət sonra Yəhya bəy Həccə getmiş, Şamı, Hələbi eyni zamanda

²Sehi Bey. Tezkire “Heşt-bihişt”. Hazır. Doç. Dr. M.İsen. İstanbul: Tercüman gazetesi, 1980, s.136.

³لطيفى قسطنطينى، تذکرهءلطيفى، استانبول، در سعادت

⁴Gelibolulu M.A. “Kühul Ahbar”, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1277, s.282

⁵سريامحمد، سجيلى عثمانيه . استانبولعلى شكرى مطبعسى جلد، ۱۳۰۸-۱۳۱۱

Həzrəti-Yusifin vətəni olan Kənanı ziyarət etmiş və bu münasibətlə “Yusif və Züleyxa” qissəsini də məhz burada qələmə almağa başlamışdır. Bunlardan başqa şairin “Gülşəni-ənvar”, “Gəncineyi-raz”, “Üsulnamə” adlı üç böyük məsnəvisi də vardır.⁶

Məşhur türk alimi Ahmet Kabaklının “Türk Edebiyatı Tarihi”⁷, Nihat Sami Banarlının “Resmli Türk Edebiyatı Tarihi”⁸, V.M.Kocatürkün “Türk Edebiyatı Tarihi”⁹, Faruk Timurtaşın “Tarih İçinde Türk Edebiyatı”¹⁰ kimi məşhur kitablarında Yəhya bəyin ədəbi fəaliyyəti barədə müəyyən məlumatlar verilmişdir.

“Türk dili və Edebiyatı Ansiklopedisi”¹¹, “İslam Ansiklopedisi”¹² kimi ensiklopediyalarda Yəhya bəyin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı söz açılmışdırsa da bunlar məlum faktların təkrarı xarakterindədir.

Ötən yüzilin 80-ci illərindən başlayaraq Türkiyədə Yəhya bəy və onun əsərləri ilə bağlı bir sıra elmi araşdırmalar aparılmış, əsərlərinin elmi tənqidi mətnləri hazırlanaraq çap edilmişdir. Belə ki, Halil İbrahim tərəfindən yazılmış “Taşlıcalı Yahya Beyin eserlerinde İstanbul” (Magistr işi, Mərmərə Universiteti, 1986), İrfan Topalın tədqiq etdiyi “Yahya Bey “Divan”ında din ve tasavvuf” (Magistr işi, Qazi Universiteti, 1986), Bünyamin Çağlayan tərəfindən qələmə alınan “Yahya Bey “Divan”ında maddi kültür unsurları” (Magistr işi, Qazi Universiteti, 1989), İbrahim Doğanyigitin hazırladığı “Yahya Bey “Gülşeni-Envar” (Magistr buraxılış işi, Erciyes Universiteti, 1992), Kazım Yoldaşın tədqiq etdiyi “Taşlıcalı Yahya Bey “Şahü Geda” (elmi tənqidi mətn, İnönü Universiteti, 1993), Bekir Çınarın hazırladığı “Taşlıcalı Yahya Bey “Gencinei-raz” ” (elmi tənqidi mətn, Erciyes Universiteti, 1995) və Sümeyya Sinanın hazırlamış olduğu “Taşlıcalı Yahya Bey “Divan”ında soyut kavramlar” (İstanbul, 2005) magistr buraxılış işini buna misal göstərmək olar.

Avropada Yəhya bəylə bağlı az araşdırma aparılmışdır. Yəhya bəydən söz açan ilk Avropa alimi Elias Vilkinson Gibbdir (1858-1904). Onun Londonda nəşr olunmuş “Osmanlı şeir tarixi” kitabının III cildinin “Yəhya bəy” adlı hissəsində Yəhya bəy Dukaqini və əsərləri haqqında bilgi yer al-

⁶ فایق رشاد، تاریخ ادبیات عثمانیه، استانبول، ج ۱، ۱۹۱۱، ۳۹۹

⁷Kabaklı A. Türk Edebiyatı (3 ciltte). İstanbul, 1967, II cilt, s.615-618

⁸Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. (iki ciltte) İstanbul, 1948, I c, s.544.

⁹Kocatürk V.M. Türk edebiyatı tarihi, Ankara: 1964, s. 361-365.

¹⁰Timurtaş F.K. Tarih içinde Türk edebiyatı, İstanbul: 1981, s. 205-206.

¹¹Türkiye yazmalar toplu kataloğu, Ankara: 1984, II c, s. 543-544.

¹²İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1979 , VIII c, s. 343.

mişdir.¹³

Azərbaycanda Yəhya bəylə bağlı yaxın zamanadək konkret bir tədqiqat aparılmamışdır. Bununla belə bəzi görülmüş işlər, söylənmiş fikirlər vardır ki, onları burada xatırlatmaq yerinə düşər.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nüşabə Araslı “Nizami və Türk ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasının “Xəmsə” mövzuları və türk ədəbiyyatı” adlı bölməsində “Xəmsə” müəllifləri kimi tanınan türk yazarları sırasında Yəhya bəyin adını xüsusi vurğulamış, şairin əsərlərinin (“Gülşəni-ənvər”, “Gəncineyi-raz”) Nizami təsiri ilə yarandığını, həmçinin Nizami ənənələrinin onun yaradıcılığında yüksək sənətkarlıqla davam etdirildiyini göstərmişdir.¹⁴

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Qəzənfər Əliyevin “Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizami mövzu və süjetləri” adlı kitabında da Yəhya bəylə bağlı bilgiler verilmişdir. Müəllif burada Nizami mövzularının təsiri ilə əsərlər yaradan Şərqin məşhur şairləri sırasında Yəhya bəyin həyatı haqqında qısa məlumat vermiş, şairin “Xəmsə”sində yer alan məsnəvilər haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs etmişdir.¹⁵

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Aydın Abi Aydının “Füzuli və Türkiyə poeziyası”¹⁶və “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi”¹⁷ adlı kitablarında türk ədəbiyyatında “Xəmsə” müəllifi kimi məşhur olan Yəhya bəy haqqında dəyərli bilgiler yer almışdır.

Çağdaş dövrdə Yəhya bəyin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin araşdırılmasında tanınmış mətnşünas alim, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Azad Musayevanın böyük əməyi olmuşdur. “Gəncineyi-raz”ın Bakı nüsxəsini üzə çıxararaq, ilk dəfə tədqiqata cəlb edən görkəmli alimin “Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ının təsiri ilə 1540-cı ildə yaranmış abidənin əlyazmaları” adlı əhatəli məqaləsində Yəhya bəyin əsərlərini nəzərdən keçirmiş, şairin ən məşhur əsərlərindən biri sayılan “Gəncineyi-raz” haqqında bilgiləri, abidənin mövzu və motivlərini, nüsxələrini, adı anılan mənbələri

¹³Gibb.E.J.V. Osmanlı Şiir Tarihi.(Ter.Ali Çavuşoğlu) Ankara: 1999., s.92-102.

¹⁴Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı, Bakı: 1980, s.84-91.

¹⁵Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока, Москва: Наука, 1985, s. 119-121.

¹⁶Aydın A. A. Füzuli və Türkiyə poeziyası, Bakı: 2002, s.66-68.

¹⁷Aydın A. A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, Bakı: 2005, s.320-322.

fərdi elmi qənaətlərinə əsasən şərh etmişdir.¹⁸

Bununla yanaşı, gənc tədqiqatçı Azərçicək Ramazanovanın “Gəncineyi-raz” əsərinin mövcud nüsxələri haqqında qısa bilgi” adlı məqaləsində Yəhya bəylə bağlı məlumat verilmiş və şairin “Xəmsə”sinə daxil olan “Gəncineyi-raz” əsərinin Şərq əlyazma kataloqlarında yer alan nüsxələrinin qısa elmi-paleoqrafik təsviri göstərilmişdir.¹⁹

Beləliklə, orta əsrlərdən başlayaraq Yəhya bəyin həyat və yaradıcılığı təzkirəçi və tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, onlar şairin şəxsiyyəti, ədəbi irsi barədə müəyyən məlumatlar vermişlər. Bu məlumatların bəzisi yeni olsa da, bir qismi təkrar xarakter daşıyır. Əlbəttə, bu təkrarlar əslində irəli sürülmüş fikirlərin doğruluğunu bir daha təsdiqləyir.

Mənbələrin çoxunda Yəhya bəy Dukaqini Taşlıcalı Yəhya kimi təqdim olunmaqdadır. Taşlıca keçmiş Yuqoslaviyada albanların yaşadığı Kosova şəhəri yaxınlığında yerləşən bir kəndin adıdır. Muallim Naci “Esami” əsərində şairin “taşlıq” (daşlıq) bir ərazidən gəldiyinə görə bu təxəllüsü götürdüyünü bildirmişdir.²⁰ Əslən alban mənşəli olan Yəhya bəy albanların məşhur Dukaqinzadə soyundandır. Təzkirələrdə və digər qaynaqlarda Yəhya bəy Dukaqininin doğum tarixi göstərilməmişdir. Bəzi qaynaqlara söykənərək, belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Yəhya bəy 1492-ci ildə anadan olmuşdur. Tarixçi Ali şairin 80 yaşında, başqa bir qaynaqda isə şairin 1582-ci ildə 90 yaşında vəfat etdiyi bildirilmişdir.²¹ Bütün bunları nəzərə alaraq, şairin doğulduğu tarixi yuxarıda göstərdiyimizdən fərqli verə bilmədik. Yəhya bəy yeniyetməlik dövrlərindən türklərin yeniçəri ocağına gətirilmişdir. Təzkirələrdə şairin “devşirmə” olduğu yazılır. Osmanlı dövlətində müxtəlif işlərdə işlədilmək üçün bəzi xristian uşaqlarının qanun çərçivəsində toplanması sistemi olan “Devşirmə” haqqında mənbələrdə geniş məlumat vardır.²² Rumeli fətuhatı inkişaf etməyə başlayınca əsgərə

¹⁸Musayeva A. Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ı təsiri ilə 1540-cı ildə yaranmış abidənin əlyazmaları, AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Bakı: 2003, N 1-4, səh 157-163.

¹⁹Ramzanova A.S. “Gəncineyi-raz” əsərinin mövcud nüsxələri və haqqında qısa bilgi. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VIII Respublika elmi nəzəri konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2002, s. 236-238.

²⁰

معلم ناجی، اسامی، استانبول ۱۳۰۸ هـ

²¹Gelibolulu M.A. “Kühül Ahbar”. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1277, s.289.

²²Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devleti teşkilatından Kapıkulu ocakları, Ankara: TTK yay., 1984, s. 507-511.

ehtiyac olduğundan, bunun təmini üçün osmanlılar müharibədə əsir düşən xristianları ilk zamanlarda qısa müddət ərzində türk tərbiyəsi üzrə yetişdirərək, onlardan bir hərbi qoşun təşkil etmişdilər. Müharibədə əsir düşən kiçik yaşlı xristianlar (dəvşirmələr) əvvəlcə Anadoludakı türk kəndlisinə verilərək, burada türk və islam adət-ənənələrini öyrəndikdən sonra bir axca maaş müqabilində əcəmi ocağına gətirilir və burada bir müddət xidmətdən sonra yeniçəri ocağına verilir. Məlumdur ki, öz dövründə yeniçərilər orduda mühüm rol oynayırdılar və Osmanlı imperiyasına çox böyük hərbi qələbələr qazandırmışdılar.²³

Yəhya bəy yeniçəri ocağında xidmət etdiyi zaman buranın katibi Şihabəddin bəy alban əsilli bu gəncə maraqlanmış, onun oxuma və yazmağa olan həvəsini izləyərək, hətta bəzi işlərdən azad etmişdir. Beləcə, ədəbiyyatla məşğul olmaq üçün şair daha çox zaman əldə etmişdir.²⁴

Yəhya bəy Yavuz Sultan Səlimin Çaldıran, Misir səfərlərində iştirak etmişdir. Fəqət onun ədəbiyyatçılar çevrəsində mövqe tutması və şair olaraq şöhrətinin gündən-günə artması Qanuni Sultan Süleyman dövrünə təsadüf edir. Bir tərəfdən, müharibələrdə iştirak edən şair, bir tərəfdən də dövrün bir çox alim və şairlərinin məclislərində iştirak edərək bilgisini artırmışdır. 14 il vəzirlik edən Rüstəm paşa Yəhya bəyi hər zaman sevmiş, onu daima qorumuşdu. Hətta Qapluca, Orxan Qazi, Bolayır və bir müddət sonra da İstanbuldakı Bayazid vəqflərinin idarə olunma işini ona həvalə etmişdi. Yəhya bəy Rüstəm paşanın ona qarşı olan münasibətinə görə təşəkkür edəcəyi bir vaxtda onunla düşmənçiliyə səbəb olacaq hadisə baş verir. Padişah Qanuni Sultan Süleyman 1553-cü ildə Konya Ereylisi yaxınlığında oğlu şahzadə Mustafanı (1513-1553) öldürtdürür. Bu faciəylə bağlı Yəhya bəy məşhur mərsiyəsini yazır. Mərsiyədə şair şahzadə Mustafanın günahsız olduğunu, padşahın Rüstəm paşa tərəfindən aldanıldığını söyləyərək, baş vəziri ittiham edir. Ordu şahzadəni çox sevirdi. Padşah ordunun içindəki vəziyyəti–hüzursuzluğu aradan qaldırmaq üçün Rüstəm paşanı vəzifəsindən azad edir.²⁵

Hadisənin təsiri azalmağa başladığı zamanda hökmdar Rüstəm paşanı 1555-ci ildə yenidən baş vəzir təyin edir. Bununla Yəhya bəyin taleyi tərsinə dönməyə başlayır. Rüstəm paşa Yəhya bəyi bütün vəzifələrindən

²³Hacıqədirlı A.M. Qarayeva G.İ. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 71.

²⁴Gibb.E.J.V. Osmanlı Şiir Tarihi.(Ter.Ali Çavuşoğlu) Ankara: 1999, s.93

²⁵Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. (iki ciltte) İstanbul,1948, 1c.. s.599.

azad edir. Daha sonra İzvornikdə Sava gölü ərazisində bir sığınacaq verərək İstanbuldan uzaqlaşdırır. Buna rəğmən şair İzvornikə getməyib, zamanının çoxunu İstanbulda keçirmişdir. 1561-ci ildə Rüstəm Paşanın ölümü ilə bağlı yazdığı tərkiqbənd şəklində bir həcviyyə ilə intiqamını almışdır. Yəhya bəyin bundan sonrakı həyatı sakit keçmişdir.²⁶ Yəhya bəy 1557-ci ildən sonra Gülşəni təriqətinin şeyxlərindən olan Uryani Məhməd Dədəyə mürid olub, təsəvvüfə meyl etmişdir.

Yəhya bəy 1582-ci ildə yaşının 90-ı ötdüyü bir vaxtda vəfat etmişdir. Mənbələrdə Yəhya bəyin məzarının İzvornikin şimalında Lozniçədə olduğu bildirilməkdədir.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəsli **“Yəhya bəy Dukaqininin yaradıcılığı, əsərləri və əlyazma irsi”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, Yəhya bəy Dukaqini alban əsilli olduğu halda, türk dilini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, bu dilin qüdrətli poetik ifadəçisinə çevrilmişdir. Şeirlərində və o cümlədən əsərlərindəki orijinallıq, sadəlik şairi dövrünün başqa sənətkarlarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biridir.

Yəhya bəy türk ədəbiyyatında “Divan”ı, bu divan içində yer alan biri Ədirnə, digəri İstanbul haqqında iki şəhrəngizi və beş məsnəvidən ibarət olan “Xəmsə”si ilə tanınmışdır. Mənbələrdə şairin ayrıca 2000 beytlik “Süleymannamə” yazdığı və “Gülü-sədbərg” adlı əsərinin olduğu da göstərilir. Dövrünün məşhur şairləri kimi Yəhya bəy də yazdığı şeirlərdən ibarət “Divan” tərtib etmişdir. Şairin “Divan”ının 6 nüsxəsi ilk dəfə olaraq, 1977-ci ildə prof.Mehmet Çavuşoğlu tərəfindən müqayisəli şəkildə tədqiq olunaraq, tənqidi mətni hazırlanmış və nəşr olunmuşdur.²⁷

Qəzəl və qəsidələr müəllifi olan Yəhya bəy Dukaqini eyni zamanda ən böyük əsəri olan “Xəmsə”si ilə XVI əsr türk ədəbiyyatının “Xəmsə” şairləri arasında özünəlayiq yer tutmuşdur. Yəhya bəyin “Xəmsə”sinə daxil etdiyi məsnəvilər aşağıdakılardır. “Şahü Gəda”, “Gəncineyi-raz”, “Yusif və Züleyxa”, “Kitabi-üsul”, “Gülşəni-ənvər”. Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilər haqqında tədqiqatın ikinci fəslində daha ətraflı məlumat verilmişdir. Bu yarım fəsildə başlıca olaraq şairin əsərlərinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələri və muzeylərində mühafizə olunan əlyazma nüsxələri ilə bağlı təfəsilatlı bilgi göstərilmişdir.

Yəhya bəy Dukaqininin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Xəmsə”sinin nüsxəsi bir çox əlyazma xəzinələri və muzeylərdə qorunur.

²⁶Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. (iki ciltte) İstanbul, 1948, I c., s. 600.

²⁷Çavuşoğlu M. Yahya bey. “Divan”(Tenkitli basım), İstanbul: 1977, 646 s.

Əsərin ələyzama nüsxələri əsasən Britaniya və Türkiyə muzeylərindədir.

Bundan başqa Yəhya bəy Dukaqininin “Xəmsə”sində yer alan əsərlərin ayrı-ayrılıqda əlyazmaları London, Marburq, Ankara, Kayseri, Vatikan əksəriyyəti isə İstanbulun əlyazma xəzinələrində, kitabxanalarında mövcuddur. Ümumilikdə “Şahü Gəda”nın 34, “Yusif və Züleyxa”nın 3, “Kitabi-üsul”un 8, “Gülşəni-ənvar”ın 7 əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat əldə edilmişdir.

Bu yarımfəsildə eyni zamanda Şərq əlyazma kataloqlarında Yəhya bəyin adının keçdiyi məcmuələrin, o cümlədən AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və şairin şeirlərinin yer aldığı cümlərin də paleoqrafik təsviri verilmiş, o cümlədən cümlələrdə Yəhya bəyə aid olan onlarla qəzəl və digər nəzm nümunələri haqqında məlumat göstərilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Yəhya bəyin “Xəmsə”si və “Gəncineyiraz”ın “Xəmsə”dəki yeri”** adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“Yəhya bəyin “Xəmsə”si “Xəmsə”lər kontekstində”** adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, klassik Şərq ədəbiyyatında çox önəmli yer alan və lüğəvi mənası “beşlik” olan “Xəmsə” nəzm şəklində yazılmış beş məsnəvidən ibarət bir külliyyatdır. “Xəmsə” olaraq, bilinən ilk əsər dəhi Azərbaycan şairi Nizaminin beş məsnəvidən ibarət olan “Pənc gənc” (Beş xəzinə) adlı əsəridir.

Nizami mövzularında yazmaq, şairin “Xəmsə”sinə cavab vermək çətin bir imtahan, yaradıcılıq sınağı kimi qiymətləndirilmiş, müxtəlif Şərq xalqlarının dillərində “Xəmsə” nəzirələri ərsəyə gəlmiş, Nizami mövzularında yüzlərcə orijinal sənət nümunələri yazılmışdır. Nizamidən sonra “Xəmsə”yə nəzirə yazanlar arasında Şərq ədəbiyyatının məşhur simalarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Cəməli, Əbdürrəhman Cami, Zamiri İsfəhani, Katibi, Nizari, Hatifi, Hacı Kirmani kimi fars dilində yazmış böyük şairlər vardır.

Bunların sırasında Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-ənvar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Ayinəyi-İsgəndər”, “Həşt behişt” məsnəvilərindən ibarət olan “Xəmsə”si ilə, Caminin “Təhfətül-əbrar”, “Söhbətül-əbrar”, “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Xirədnəməyi-İsgəndər” adlı məsnəvilərindən meydana gələn “Xəmsə”si çox məşhur olmuşdur.

Klassik farsdilli ədəbiyyatdan sonra klassik türk ədəbiyyatına da Nizami Gəncəvi yaradıcılığının böyük təsiri olmuşdur. Türk ədəbiyyatında ilk “Xəmsə” ustadı olan Əlişir Nəvai Nizami ədəbi məktəbinin layiqli

davamçılarındandır. Şairin “Xəmsə”si “Heyrətül-əbrar”, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Səbəyi-səyyarə”, “Səddi-İsgəndər” adlı məsnəvilərindən meydana gəlmişdir.

Şərq epik şeirinin inkişafında əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edən Nizami yaradıcılığı türk bədii ədəbiyyatına da qüvvətli təsir göstərərək, humanist ideyalar, yüksək mənəvi sifətlərin tərənnümü, məhəbbət və qəhrəmanlıq kimi mövzuların geniş yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Xəmsə” yazmaq ənənəsi fərqli inkişaf etmiş və türk şairləri “Xəmsə”lərinə daxil olan əsərlərinin mövzusu ilə Nizamidən seçilmişlər. Məsələn: XVI əsr türk ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Behiştinin “Xəmsə”si, Həmdullah Həmdinin “Xəmsə”si, Lameinin “Xəmsə”si buna örnək ola bilər.

Məhz Yəhya bəy Dukaqininin yaradıcılığının şah əsəri sayılan “Xəmsə”si də bu baxımdan maraq doğurur. “Xəmsə”nin ilk əsəri sayılan “Şahü Gəda” poeması 1537-ci ildə qısa müddətdə-bir həftəyə yazılmışdır. Platonik sevgi əsərin əsas məzmununu təşkil edir. Mənbələrdə bu əsərin türk şairi Rəhminin “Şahü Gəda” hekayəsi ilə Heratlı farsdilli şair Hilalinin “Şahü Dərviş” əsərinin təsiri ilə yazıldığı qeyd edilmişdir. Lakin Yəhya bəyin poemasındakı hadisələr real həyatla bağlıdır və İstanbulda baş verir. Burada insanın məcazi eşqə qapılması, bu eşqin üzündən çəkdiyi sıxıntılar nəql olunmaqdadır.

Yəhya bəyin “Xəmsə”sinin ikinci məsnəvisini təşkil edən “Gəncineyi-raz” əsəri ilə bağlı ikinci fəslin ikinci yarımfəslində geniş məlumat verilmişdir.

“Xəmsə”nin üçüncü poeması olan “Yusif və Züleyxa” bir eşq macərasıdır. Yəhya bəyin bu əsəri türk ədəbiyyatının, eləcə də Şərq ədəbiyyatının bu mövzuda meydana gətirdiyi ən müvəffəqiyyətli əsəridir.

Yəhya bəyin “Xəmsə”sində dördüncü yeri “Kitabi-üsl” əsəri tutur. Bəzi qaynaqlarda bu əsər “Üsulnamə” adı ilə də verilməkdədir. Əsərdə müxtəlif mövzular əks olunmuşdur ki, bunlar da hekayə, təmsil və lətifələr ilə göstərilmişdir.

“Gülşəni-ənvər”-“Xəmsə”nin sonuncu əsəridir. Şairin ixtiyarlıq çağında yazdığı bu əsər təsəvvüfidir. Dilinin sadəliyi ilə seçilən “Gülşəni-ənvər” əsəri 7 bölümdən ibarətdir. “Gəncineyi-raz” və “Kitabi-üsl” tərzində tərtiblənmişdir. Dini, əxlaqi, hekayə və təmsillər əsərin əsasını təşkil edir. Əsərin sonunda şair mürşidi Məhməd Dədə ilə tanışlığını, o cümlədən “Xəmsə”sini tamamladığını göstərmişdir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Yəhya bəy Dukaqininin ”Gəncineyi-**

raz” əsəri və əlyazma nüsxələri” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Yəhya bəyin “Xəmsə”sində yer alan məsnəvilərdən biri də tədqiqat işimizin əsas obyektı olan “Gəncineyi-raz” əsəridir. Yəhya bəy, Nizaminin “Məxzənül-əsrar”, Caminin “Təhfətül-əhrrar”, Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar” məsnəviləri və Sədi Şirazinin “Gülüstan”ı kimi əxlaqi və dini hekayələrdən ibarət bu əsərini Məhəmməd Peyğəmbəri (s.a.s.) yuxusunda gördükdən sonra qələmə aldığını söyləyir. Əsər Qanuni Sultan Süleymana ithaf edilmişdir.

“Gəncineyi-raz” əsəri yoxsulluq, səbr, əxlaq, eşq, həqiqəti araşdırmaq yolları, gizli zikr, şeytan, təvazökarlıq, elm, tənbellik, qənaət, səbr, ədəb və həya, rüşvət, rafizilik, din, cənnət, cəhənnəm və s. bənzər mözulardan bəhs edən 40 məqalətdən ibarətdir. Hər məqalətin sonunda mövzu ilə əlaqədar bir hekayə verilmişdir. Bir hissəsi şairin yaşadığı dövrdə baş verən hadisələrdən bəhs edən bu hekayələrin əksəriyyəti dini mövzuları ehtiva edir. “Gəncineyi-raz” əsəri çox sadə və xalq dilinə yaxın olan bir dildə qələmə alınmışdır. Yəhya bəy cəmiyyətdə mövcud olan problemləri öz əsərində işıqlandırarkən mövzu baxımından xalqa yaxın olan motivlərdən istifadə etməyə üstünlük vermişdir. Məhz buna görədir ki, şairin qələmə aldığı bu səpkidə olan əsərləri xalq, cəmiyyət tərəfindən hər zaman sevilmiş və buna görə əsərin nüsxələri çox geniş arealda yayılmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq apardığımız araşdırmalar zamanı əsərin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində, kitabxanalarında qorunan 48-dən çox əlyazma nüsxəsi tərəfimizdən aşkarlanmış və ilk dəfə olaraq burada onlar haqqında məlumat verilmişdir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslı **“Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” ilə müqayisəli tədqiqı”** adlandırılmışdır. Burada qeyd olunmuşdur ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi” Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir ədəbi məktəbin ilk nümunəsi sayılır.

Nizami Gəncəvinin başqa əsərləri kimi “Sirlər Xəzinəsi” də Yaxın Şərqdə yeni bir hadisə kimi səslənmiş, Şərqin ən böyük sənətkarları ona cavablar yazmışlar. Fars-tacik ədəbiyyatının böyük şairlərindən biri olan Əbdürrəhman Caminin “Xəmsə”sinin ilk əsəri sayılan “Təhfətül-əhrrar” və Əmir Xosrov Dəhləvinin “Xəmsə”sinin birinci əsəri sayılan “Mətləül-ənvar” əsərləri “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə olaraq yazılmışdır.

“Sirlər xəzinəsi” təkcə farsdilli deyil, türkdilli poeziyaya da təsir göstərmişdir. Özbək ədəbiyyatında Nizaminin bu əsərinə ilk cavab yazan sənətkar XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəlində yaşamış Heydər Xarəzmidir.

Şairin “Sirlər xəzinəsi”nin təsiri ilə yazılan “Məxzənül-əsrar”ı 615 beytdən ibarətdir.²⁸

Nizami ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından biri olan böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin yaradıcılığında önəmli yer tutan “Xəmsə”sinin ilk məsnəvisi olan “Heyrətül-əbrar” əsəri Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə yazılmışdır.

Türk epik şeirində didaktik ədəbiyyatın yaranma və inkişafı Nizami adı ilə möhkəm bağlıdır. Bu cəhətdən şairin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Türk dilində “Xəmsə” qələmə alan şairlərin çoxunda bu mövzu işlənmiş, türk epik şeirinin ictimai motivlərlə zənginləşməsində də böyük təsir göstərmişdir. XV əsr türk ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən biri “Xəmsə” müəllifi Ətai Nevizadənin “Söhbətül-Əbkar” əsəri Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirə yazılmışdır. XVI əsr türk ədəbiyyatının tanınmış şairi Azərinin “Nəxşi-xəyal” adlı poeması “Sirlər xəzinəsi”nin təsiri ilə yazılmışdır.

Nizami poemasının türk bədii ədəbiyyatındakı əksindən danışarkən onu da qeyd etmək zəruridir ki, türk şairləri böyük ustadlarına nə qədər yaxın olsalar da, hər dövrün şairi öz zamanəsinin aktual məsələlərinə daha geniş yer verməklə sələflərindən fərqlənmişlər. Bu baxımdan Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsəri də xüsusi maraq doğurur. Nizami əsərinin təsiri ilə yazılan bu məsnəvinin dahi şairin “Sirlər xəzinəsi”nə bənzərlikləri ilə yanaşı, özünəməxsus orijinal cəhətləri də çoxdur. Ona görə də bu əsərləri paralel təhlil etdikdə, hər şeydən əvvəl onlardakı ideya və məzmun yaxınlığına və fərqlərinə diqqət verilməlidir.

Nizami yaradıcılığı o cümlədən də onun “Sirlər xəzinəsi” haqqında bir sıra qiymətli tədqiqat işləri aparılmış və mülahizələr söylənilmişdir. Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsəri üzərində Türk ədəbiyyatında müxtəlif mövzularda araşdırmalar aparılmış və bu gün də bu araşdırmalar davam etməkdədir. Azərbaycanda qeyd etdiyimiz əsərlə bağlı heç bir tədqiqat işi yazılmamışdır. Hazırkı tədqiqatda Yəhya bəyin “Gəncineyi-raz”ı tərəfimizdən ilk dəfə Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ilə müqayisəli şəkildə müəyyən qədər təhlil edilmişdir. İlk öncə mövzu baxımdan hər iki əsərdə yer alan və almayan məqalətlər sistemləşdirilmiş və daha sonra hər iki əsərdə yer alan məqalələrin mövzu baxımından oxşar və fərqli cəhətləri nümunələr əsasında müqayisəli şəkildə təqdim olunmuşdur.

²⁸ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (tərtib edən: Məryəm Axundova), Bakı: 1998, s.200.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə “Yəhya bəyin yaradıcılığında yer alan ədəbi ənənələr” adlandırılmışdır. Bu yarım fəsildə göstərilmişdir ki, türk ədəbiyyatı həm məfkurə və mövzu, həm də janr, vəzn, forma baxımından qədim ümumtürk yazılı abidələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Yəhya bəy Dukaqininin yaradıcılığında bu bağlılıq daha da qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Nizaminin “Xəmsə”sindən ilham alan, onun böyük ideallarını XVI əsrdə davam etdirən görkəmli türk şairi Yəhya bəy Dukaqini eyni zamanda Şeyx Sədi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai kimi böyük şairlərin yaradıcılığı ilə tanış olmuş və onlardan da bəhrələnmişdir. Bu baxımdan Sədinin “Gülüstən”, Ə.Caminin “Təhfətül-əbrar”, Ə.Nəvainin “Heyrətül-əbrar” adlı əsərlərində yer alan bir sıra mövzular Yəhya bəyin “Gəncineyi-raz” əsərində üst-üstə düşən mövzularla təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Gəncineyi-raz” əsərinin **tekstoloji-filoloji tədqiqi**” adlanır. İki yarım fəsildə tərtiblənmişdir. İlk yarım fəsil “Gəncineyi-raz” əsərinin **tekstoloji tədqiqi**” adlandırılmışdır. Bu yarım fəsilin birinci bölməsi “Gəncineyi-raz” əsərinin **Bakı əlyazma nüsxəsinin paleoqrafik xüsusiyyətləri**” olaraq təqdim edilmişdir. Burada qeyd olunmuşdur ki, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Gəncineyi-raz” əsərinin yeganə əlyazma nüsxəsi B-286/1582 şifri altında saxlanılır.²⁹ Əlyazmanın kağızı noxudu rəngli qalın, yaxşı ahərlənmiş Şərq istehsalıdır. “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazması nisbətən iri, aydın, hərəkəsiz süls xətt ilə İbrahim bin Xəlil tərəfindən köçürülmüşdür. Əsas mətn qara mürəkkəblə, başlıq və yarım başlıqlar narıncı mürəkkəblə yazılmışdır. “Gəncineyi-raz” əsərinin haqqında danışılan əlyazmasının hər səhifəsində misraların sayı 13-15-ədəkdir.

Əlyazmanın ümumi həcmi 107 vərəqdır. Beytlərin sayı təxminən 3206-dır.

Başlanır:

جان و دلدن ديلم بسم الله
آچه لوم سوز له سوز ققلنه راه. (1b)

Canu dildən diyəlim bismillah,
Açalum sözlə söz qıfına rah.

Bitir:

کوکدن آواز بلنديله سروش
ددی تاريخنی انوک خاموش (107a)

²⁹ƏYİ, B-286(5182)

Gökdən avazi-büləndilə siruş,

Dedi tarixini anun xamuş.

Sonuncu misradakı “xamuş” sözü “Gəncineyi-raz”ın yazılma tarixidir. Əbcəd hesablaması ilə خ(600) + ا(1) + م(40) + و(60) + ش(300) = h.947/m. 1540-cı il tarixinə müvafiqdir. Əlyazma kitabı tünd qəhvəyi rəngli dəri cildə tutulmuşdur.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslinin ikinci bəndi “**Əlyazmanın qrafik xüsusiyyətləri**” adlandırılmışdır. Ərəb qrafikalı başqa türkdilli orta əsr yazılı abidələrində 28 hərf varsa, bura doğma dillərdəki səsləri göstərmək üçün əlavə olaraq پ (p), ژ (j), چ (ç) və گ (g) hərfləri artırılmışdır. Eləcə də bura ərəb qrafikalı türk mətnlərində ilkin orta yüzilliklərdən başlayaraq, daha bir işarə - “sağır nun” da əlavə edilmişdir. Türkdilli katiblərin düşüüb tapdıqları “sağır-nun” (نك) diaqrafı yalnız Azərbaycan dilinə və başqa türk dillərinə məxsus burun-boğaz səsini ifadə etdiyi üçün ərəb və fars mənşəli sözlərdə müşahidə edilmir. Bu səs türk dilləri üçün ortaqlı olduğu halda, onun ayrı-ayrı türkdilli yazılardakı (yazılı abidələrdə) qrafik ifadə vasitələri fərqli olmuşdur. Təxminən XV əsrə qədər ancaq "ك" (kaf) hərfi ilə, yaxud altında və ya üstündə üç nöqtə qoyulan “كٚ” “kəf”lə işarə edilən bu səs bəzən söz sonunda “həmzə” qəbul edən sərkeşsiz(yuxarı hissəsi olmayan) kafla “كٚ” yazılırdı.³⁰

“Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasının qrafik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən “sağır nun”un müxtəlif formalarına rast gəlirik: بزر – bənzər (2a), انوك – anun (3a), اونوك – onun (5a), لطفكى – lütfünü (8a) və s.

Birinci yarımfəslin “**Əlyazmanın orfoqrafik xüsusiyyətləri**” adlanan üçüncü bəndində qeyd edilmişdir ki, “Gəncineyi-raz” əsərinin əlimizdəki yeganə nüsxəsinin orfoqrafiyası dövrünə uyğundur, müasir dil baxımından isə arxaikdir. Burada rastlaşdığımız orfoqrafik fərqləri, hadisələri müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. ب – (b) – پ (p) əvəzlənməsi – پکزردی – pənzərdi (213b), هب – həb (14a), بلچيغ – balçıg (87b) və s.

2. د – (d) – ط (t) əvəzlənməsi – طورميوب – turmayub (25b), طشلقده – taşlıqda (240, 14a)

3. م (m) – ب (b) hərfləri əlyazmada müvazi yəni paralel işlənir:

بیک – bin – min (2a), بکه – bana (52a) və s.

4. Təşdidin qoyulmasından əsasən samit səslərin qoşalaşdırılması məqsədilə istifadə edilmişdir: سرنی – sirrini (16a), مۈتەكەبیر – mütəkəbbir (16b),

³⁰Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı, Bakı: 1993, s. 107.

جمعيتينه – cəmiyyətinə (21a), كَرَّه – kərrə (22b) və s.

Sözlərdə hərfliyin qoşa yazılması və təşdidin qoyulmaması:

حاله - halla (51a), فضله – fəzlə (57b), عدله - ədlə (66a) və s.

5.Xəbərlik kateqoriyasının arxaik morfoloji əlamətlərindən sayılan “-durur²³”, həmçinin ənənəvi “-dır” müvazi işlənən iki qrafik şəkildədir:

درحیرانیدر // درر: heyranıdır (3a), معلومدر – məlumdurur (8a), عکسیدرر - əksidürür (12b), بلدر – bildürür (17a), دلودر – dərlüdür (54b)

6.Şühudi keçmiş zaman şəkildələri -dı, -di, -du, -dü əlyazmada iki qrafik variantdadır: دی، دو

بولدی – buldı (2a), اولدی – oldı (4a), قıldı – qıldı (5b), گلدو – güldü (14a) və s.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslinin “**Əlyazmanın mətnşünaslıq xüsusiyyətləri**” adlanan dördüncü bəndində göstərilmişdir ki, “Gəncineyi-raz” əsərinin Bakı əlyazma nüsxəsinin maraqlı cəhətlərindən biri lazımı məqamlarda orta əsrlərə məxsus mətnşünaslıq işarələrindən istifadədir. Orta əsr Şərq, o cümlədən Azərbaycan mətnşünaslığında tətbiq olunmuş şərti mətnşünaslıq işarələri əsasən ərəb əlifbasına, rəqəmlərə və qədim əlifbaları xatırladan əlamətlərə əsaslanan mürəkkəb bir sistem olmuşdur. XIX yüzillikdə bir neçə əlyazma nüsxəsi əsasında bu şərhliyin mətnləri üzərində aparılmış tekstoloji araşdırmalarda aşağıdakı şərti işarələr tətbiq edilmişdir:

٧, ٧, ه, ح, خ, ظ, غ, ع, ٢, ٣,

“Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasının katibi ٢٧ kimi şərti işarələrdən istifadə etmişdir. Yazılı abidələrdə məndən düşmüş sözləri, misraları, beytləri və s. göstərmək üçün ٧ ٧ işarələrindən istifadə edilmişdir. Əgər bu işarələrdən biri iki söz arasında, yaxud cümlənin, misranın, beytin sonunda qeyd edilibsə, deməli oradan ya söz, ya misra, ya beyt, ya da bir parça düşmüşdür³¹. “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasında da belə hallarla tez-tez rastlaşırıq. Əlyazma nüsxəsinin 72b səhifəsində 13-cü beytin sonunda qoyulmuş ٧ işarəsi mətnin haşiyəsində

اولدی اول شاهد حق انده شهید

٧ کندو اوجاغنه صو قويدی یزید (72b)

Oldı ol şahidi-haq anda şəhid,

Kəndü ocağına su qoydı Yəzid.

beytinin ixtisar olunduğunu göstərir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin “**Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin filoloji tədqiqi**” adlanan ikinci yarımfəslə iki

³¹Şərifov K. Mətnşünaslıq, Bakı: 2001, s.190.

bənddən ibarətdir. Birinci bənd **“Yəhya bəy Dukaqininin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, “Gəncineyi-raz” əsərində işlədilən bədii təsvir və ifadə vasitələri”** adlanır. Burada qeyd olunmuşdur ki, Yəhya bəy əsərlərinin, o cümlədən də “Gəncineyi-raz”ın ideya və bədiiliyinə, sənətkarlıq məsələlərinə xüsusi diqqət vermişdir. Əhatə dairəsinin genişliyinə görə “Gəncineyi-raz” əsəri məsnəvi janrında yazılmışdır. “Gəncineyi-raz” məsnəvisi əruz vəzninin rəməl bəhrində yazılmış və qəlibi *“failAtün, failAtün, fəilün”*dür.

Əsər 79 beytdən ibarət münacatla başlayır. Bu giriş bölümündən sonra əsər “tövhid”lə davam edir. Məsnəvinin sonrakı bölümü yenə bir “münacat”dır. Daha sonra əsər “nət” bölümü ilə davam edir. “Nət”in ardınca “Meraciyə” bölümü başlayır. Bu bölümün ardınca gələn “mədhiyyə” bölümünü Yəhya bəy dövrünün hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə həsr etmişdir. Daha sonrakı fəsil “Səbəbi-təlifi-kitab” adlanır. Bu bölümdən sonra əsərin əsas hissəsini təşkil edən 40 məqalət və hər məqalətdən sonra bir, bəzən iki mənzum hekayə verilmişdir. Əsər sonda “Xatimə” bölümü ilə nəticələnir.

Orta əsrlər Şərq poeziyasında sözü zənginləşdirən, gözəlləşdirən bədii ifadə və təsvir vasitələrindən (təşbeh, mübaligə, istiarə, epitet, təkrir, leksik anafora, bədii xitab, bədii sual) Yəhya bəy yüksək sənətkarlıqla “Gəncineyi-raz” əsərində də istifadə etməklə dərin mənə və məzmun rəngarəngliyi yaratmışdır.

Sözügedən yarım-fəslin **“Gəncineyi-raz” əsərinin dili, üslubi-semantik xüsusiyyətləri**nə həsr olunmuş ikinci bəndində göstərilmişdir ki, Yəhya bəyin bədii irsinin Şərq ölkələrində geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də çox ehtimal ki, onun dilinin sadəliyi, bədiiliyi və anlaşıqlı olmasıdır. Yəhya bəy “Gəncineyi-raz” əsərini dövrünün klassik ədəbiyyat ənənəsinə baxmayaraq sadə və səmimi bir dildə yazmışdır. Bununla yanaşı Yəhya bəy dövrünün digər şairləri kimi əsərində, bir yandan çətin ərəb-fars sözlərindən, o biri yandan daha sonrakı əsrlər üçün arxaik sayılan leksik vahidlərdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda bu sözlərin bəziləri müstəqil söz hüququnu itirərək söz tərkibində eyni semantikanı saxlamış, bəziləri isə dialekt və şivələrdə qorunmuşdur. طامو – tamu – cəhənnəm (25b), صاقیک – sakın – aman, gözlə (30a), قامو – qamu – hərəkət (37b), اورماق – urmaq – vurmaq (39b), ایو – eyü – yaxşı (41b), کندزنی – kəndüzini – özünü (42a) və s. “Gəncineyi-raz” əsəri həm zəngin üslubi semantik xüsusiyyətləri, həm də xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı baxımından çox fərqlənir.

Şair əsərində öz düşüncələrini söylərkən və ya hadisələri ifadə edərkən ən sadə sözlərdən yararlanmışdır. Yəhya bəyin xalq təfəkkürünü, adət-ənənələrini, dilini şairənə duymaq qabiliyyəti onun bədii ifadə və məcazlar sisteminə çox siraət etmiş şəkildə görünür. “Gəncineyi-raz”da tez-tez öyüd nəsihət, məsəllər, şairin gündəlik yaşayış tərzindən meydana gəlmiş kəlamlar, aforizmlər də az deyildir.

Aşına olma günəhkar olana,
İltifat eyləmə biar olana (28a).

Kibr olur adəmə bir cərm-nihan,
Anı tərək et ki, edər sana ziyan (36a).

Əlyazma abidəsində dualar (alqışlar, bəddualar- qarğışlar) da Yəhya bəyin bədii dilinin xəlqi göstəricilərindəndir:

Ya Allah, bu şahı-alışan,
Ədlə oldu cü məşhuri-cəhan.
İki aləmdə anı məsrur et, (alqış)
Cümlə düşmənlərini məqhur et (qarğış) (14b).
Ya Allah, bəni kamil eylə,
Ruzi-şəbi-elmlə amil eylə (alqış) (35b).

“Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasında həm də çoxlu sinonim, omonim, antonim və s. sözlər vardır. Yəhya bəy Dukaqininin dilinin leksik rəngarəngliyində sinonim, omonim və antonim sözlərdən istifadə fəal üslubi-semantik məna kəsb edərək sənətkarlıq ünsürləri kimi diqqəti cəkməkdədir. Eyni zamanda sinonim, omonim və antonim sözlər əsərdə gözəl məna çalarları yaratmaqla təsviri canlandırmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, Yəhya bəy Dukaqini, onun yaradıcılığı - əsərləri, əlyazma irsi və xüsusən “Gəncineyi-raz” məsnəvisinin Bakı əlyazma nüsxəsi üzərində Azərbaycanda ilk dəfə geniş şəkildə apardığımız tədqiqat işi türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi yolunda ədəbiyyatşünaslığımızda yeni uğurlu bir töhfə olacaqdır.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqini haqqında bəzi qeydlər. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004, 338 s (s.73-77).
2. Seyfullayeva T. Yəhya Bəy Dukaqininin əsərləri dünya əlyazma kataloqlarında (Elmi paleoqrafik təsvir) Ədəbiyyat Məcmuəsi. Bakı, Elm, 2006, 257 səh (s.234-241).
3. Seyfullayeva T. Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin Yəhya bəy Dukaqini yaradıcılığına təsiri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan 2008, 433 s. (s.341-351).
4. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqini Türkiyə ədəbiyyat-şünaslığında. Filologiya məsələləri. № 10, Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 620 s.(s 520-525)
5. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazmasının paleoqrafik, qrafik, orfoqrafik xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri. № 11 Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 546 s.(s 488-495)
6. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin üslubi-semantik xüsusiyyətləri və xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı. Dil və ədəbiyyat jurnalı. Bakı: 2012,355 səh. (s.169-171).
7. اندیشمند . ماهنامه فرهنگی واقتصادی.خمسه نظامی در ادبیات جهان سیف الله یوفات.
(Seyfullayeva T. “Nizami “Xəmsə”si dünya ədəbiyyatında”. Əndişmənd-iqtisadi və elmi jurnal) Tehran-Iran.,2012, No- 34, s.11-13,
8. Сейфуллаева Т. «Хемсе» тюркского поэта XVI века Йахйя бека Дукагини в контексте «Хемсе». «Гилея: научный вестник» Киев: 2013, выпуск72 (№5), 963с (с.296-300).
9. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqininin şeirləri məcmuə və cümlələrdə.AMEA Ədəbiyyat Məcmuəsi. Bakı: 2015, 381 s (s.119-127).
10. Seyfullayeva T. Yəhya bəy Dukaqininin “Gəncineyi-raz” əsərinin əlyazma nüsxələri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XIV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2015, 280 səh (s.58-63).

Т. А. МУСТАФАЕВА
ЯХЬЯ БЕК ДУКАГИНИ
И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ГЯНДЖИНЕЙИ-РАЗ»
РЕЗЮМЕ

Во «Введении» раскрывается актуальность темы, её научная новизна и степень изученности, обозначены объект, цели и задачи исследования, обосновываются его теоретическая и практическая значимость.

Первая глава – **«Эпоха Яхья бека Дукагини, литературная атмосфера, личность и творчество»** состоит из трёх параграфов. Здесь представлена информация об общественно-политической и литературной атмосфере в Турции в исследуемый период. Также, освещаются жизнь и творчество Яхья бека, и его рукописное наследие, в целом.

Вторая глава диссертации называется **««Хамса» Яхья бека Дукагини и место «Гянджинейи-раз» в произведении «Хамса»**» и состоит из четырёх параграфов. В этой главе исследована «Хамса» Яхья бека в контексте того места, которое она занимает в ряду других «Пятериц» различных авторов в классической литературе дивана, также проанализированы месневи, включённые поэтом в его «Пятерицу», представлен научно-палеографический комментарий к рукописным экземплярам «Гянджинейи-раз», считающегося самым знаменитым произведением поэта и являющегося основным объектом исследования. Также, проделан сравнительный анализ «Гянджинейи-раз» созданного Яхья беком в жанре «назире» с «Сокровищницей тайн» Низами, в сравнительном контексте проанализирован ряд тем из творчества трёх великих поэтов Востока – Саади, А.Навои, А.Джами, нашедших свой отклик и в тематике произведения «Гянджинейи-раз».

Третья глава диссертации называется **«Текстологическое и филологическое исследование произведения «Гянджинейи-раз»**» и состоит из двух параграфов. Здесь проделан подробный текстологический и филологический анализ единственного экземпляра рукописи месневи «Гянджинейи-раз», хранящейся в Институте Рукописей им. Мухаммада Физули НАНА.

В **«Заключении»** обобщаются научно-теоретические выводы и результаты диссертационного исследования.

T.A.MUSTAFAYEVA
YAHYA BEY DUKAGİNİ AND HIS
“GANJINEYI - RAZ” WORK
SUMMARY

In the “Introduction” part of the article the relevance of the subject, goals and objectives of the research, object, research date, scientific innovation, theoretical and practical significance etc. are studied.

The first chapter of the dissertation called “Yahya bey Dukagini’s period, literary environment, personality and creativity” consists of three sub-chapters.

This chapter provides wide information about socio-political situation in the 16 century Turkey, talks about the life, creative work and manuscript heritage of Yahya bey’s works.

The second chapter of the dissertation is called “Khamse” by Yahya bey and the role of “Ganjineyi-raz” in Khamse” and is compiled in four sub-chapters. This chapter analyzes “Khamse” by Yahya bey in the context of “Khamse” s., provides separate information on mesnevis that the poet included in his “Khamse”, shows paleographic description of manuscript copies of “Ganjineyi-raz” work and conducts a comparative study of his imitative work with “Treasury of secrets” by Nizami Ganjevi. At the same time in this sub-chapter various themes in the works of three great poets of the East Sadi, A.Navai, A.Jami who affected Yahya bey, were analyzed in comparison with overlapping subjects in the work “Ganjineyi-raz”.

The third chapter of the dissertation is called “Philological and textual study of Ganjineyi-raz work”. It was compiled in two sub-chapters. The first sub-chapter belongs to “Textual study of Ganjineyi-raz work”. Here was carried out a wide investigation on the only copy of “Ganjineyi-raz” mesnevi by Yahya bey Dukagini, which is being protected in the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli by the Azerbaijan National Academy of Sciences, from the paleographic, graphic-orphographic and textological point of view. In the Conclusion part, as a result of the study, scientific and theoretical conclusions are summarized.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. акад. З.М.БУНИЯТОВА**

На правах рукописи

ТУНЗАЛЕ АЛИЗАДЕ кызы МУСТАФАЕВА

**ЯХЪЯ БЕК ДУКАГИНИ
И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ГЯНДЖИНЕЙИ-РАЗ»**

Специальность: 5717.01 - Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ-2016